

UJTE

UNIVERSAL JOURNAL OF THEOLOGY

e-ISSN: 2548-0952

Cilt/Volume: 9, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2024 (Haziran/June)

MUKADDİMETÜ İBNİ'S-SALÂH ADLI ESERE YÖNELTİLEN BAZI ELEŞTİRİLER VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Criticisms Towards “Muqaddimat Ibn al-Şalâh” and Their Evaluation

HÜSEYİN YÜREKLİ

Doktora Öğrencisi, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslami Bilimler Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı.
Phd Student, İzmir Katip Çelebi University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Science, Department of Hadith, İzmir/Türkiye

huseinyurekli20@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2899-644X>

Makale Bilgisi – Article Information Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 15/05/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 28/06/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 30/06/2024

Atıf/Citation: Yürekli, Hüseyin. “Mukaddimetü İbni's-Salâh Adlı Esere Yöneltilen Bazı Eleştiriler ve Değerlendirilmesi”. *Universal Journal of Theology* 9/1 (2024): 125-151
Doi: 10.56108/ujte.1484784

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ujte>

MUKADDİMETÜ İBNİ'S-SALÂH ADLI ESERE YÖNELTİLEN BAZI ELEŞTİRİLER VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Hüseyin YÜREKLİ

Öz

Mukaddimetü İbni's-Salâh, diğer adıyla *Ulûmü'l-hadîs*, İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) hadis ilimlerine dair kaleme aldığı köşe taşı eseridir. İbnü's-Salâh, bu eseriyle hadis ilimleri alanında bir çığır açarak kendinden önceki çalışmalarda görülmeyen birçok yeniliğe imza atmıştır. O, *Mukaddime*'yi telif ederken, kendisinden önceki müelliflerin kitaplarında ele aldığı konuları düzenli bir hâle getirmeye çalışmış, onların eserlerinde geçen bazı ibareleri güzelleştirmiş ve onların değinmediği konulara ise ilk kez temas etmiştir. *Mukaddime*, yazıldığı dönemdeki hadis ıstılahlarını canlandırmış ve âdeta onları yeniden tanımlamıştır. Bu nedenle o, kendisinden sonra yazılan eserlere kaynaklık etmiş ve onun üzerine birçok ta'lik, şerh, ihtisâr ve nüket yazılmıştır. Bununla birlikte *Mukaddime*, hadis alanında getirdiği birçok farkındalık ve değişime rağmen bazı konularda eleştirilmiştir. *Mukaddime* üzerine çalışmalar yapan İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) gibi âlimler, eserlerinde *Mukaddime*'ye yönelik tenkitlere genişçe yer vermişlerdir. Binaenaleyh bu çalışmada âlimlerin, *Mukaddime*'ye yönelik eleştirilerine ana hatlarıyla temas edilecek ve bu eleştiriler makale sınırları içerisinde ayrıntıya inilmeden değerlendirilecektir. Bu itibarla çalışmanın nihaî amacı, *Mukaddime* üzerine yazılan eserlerden, ona yöneltilen bazı eleştirileri sistematik bir şekilde tespit ederek konu başlıkları hâlinde düzenli bir şekilde ele almaktır. Özellikle *Mukaddime*'nin konu dağılımı ile tertibine ve İbnü's-Salâh'ın hadislerin sıhhatinin tespitine dair kriterlerine yöneltilen eleştiriler belirlenerek değerlendirilecektir. Ayrıca çalışmamızda sosyal bilimlerde kullanılan literatür taraması, açıklama, karşılaştırma, örnekleme ve tümdengelim gibi metotlar kullanılacaktır. Buna ek olarak çalışmanın sonuç bölümünde ise *Mukaddime*'ye yöneltilen bazı eleştiriler değerlendirilerek özetlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Mukaddime, İbnü's-Salâh, Ulûmü'l-hadîs, Eleştiri.

Criticisms Towards “*Muqaddimat Ibn al-Şalâh*” and Their Evaluation

Abstract

“*Muqaddimat Ibn al-Şalâh*”, also known as “*Ulûm al-Ĥadîth*” is the milestone work written by Ibn al-Şalâh on the science of hadith. With this work, Ibn al-Şalâh made a breakthrough in the world of hadith sciences and introduced many innovations that were not seen in previous studies. While Ibn al-Şalâh was putting on paper the *Muqaddimah*, he tried to make regular the subjects that discussed in the books of previous hadith scholars in order. He edited some phrases in their books and touched on the subjects they did not touch for the first time. Thus *Muqaddimah* revived the hadith terms of the period when it was written and almost redefined them. For this reason, it was the source for the works written after it and many Ta'lik, commentary, abbreviation, poem and Nukat, were written on it. However, despite the many awareness and changes that *Muqaddimah* brought in the field of hadith, it has been criticized on some issues. Scholars such as Ibn Ĥajar al-‘Asqalânî (852/1449) who made studies on *Muqaddimah*, gave a large place to criticisms against *Muqaddimah* in their works. Consequently in this paper, these criticisms of scholars about the *Muqaddimah* will be touched on in outline and these criticisms will be evaluated without going into detail in the logic of the symposium paper. The purpose of this paper is to identify the

criticisms are directed to it systematically from the works written on Muqaddimah and to deal with them regularly.

Keywords: Muqaddimah, Ibn al-Şalâh, Ulüm al-Ĥadîth, Hadith.

Giriş

Tarih boyunca ilimlerin doğuş ve gelişimini büyük ölçüde değiştiren ve onlara sistematik bir yöntem kazandırarak çığır açan önemli âlimler ve eserler var olagelmıştır. Onlar, eserlerinde seleflerinde rastlanılmayan birçok yeniliğe imza atmışlar ve haleflerine rol model olarak ekol hâline gelmişlerdir. İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) da hadis ilimlerine dair meşhur eseri *Mukaddime*'siyle kendisinden sonra gelen muhaddislere örnek olan âlimlerden biridir. *Mukaddimetü İbni's-Salâh* ve diğer adıyla *Ulümü'l-hadîs* olarak tanınan eser, telif edildiği dönemde hadis ıstılahlarını yeniden canlandırıp içeriği, üslûbü ve yöntemi itibariyle geçmişten günümüze kadar hadis ilimlerinde kaynak olarak kullanılmıştır.¹

İbnü's-Salâh, İslam dünyasının Moğol ve Haçlı hücumları arasında sıkıştığı çalkantılı bir dönemde yaşamıştır. O, dönemin bütün olumsuzluklarına rağmen eğitim ve öğretim faaliyetlerine ara vermemiş, eser telif etmiş ve talebe yetiştirmiştir.² O, *Mukaddimetü İbni's-Salâh*'i ise Dımaşk'ta yer alan Eşrefiyye Dârülhadisi'nde hocalık yaptığı dört yıllık süre (1233-1237) zarfında hadis derslerinde öğrencilerine imlâ ettirmiştir. Tabiri caizse *Mukaddime*, İbnü's-Salâh'ın derslerde ele aldığı konuların ders notları şeklinde toplanmış hâlidir.³

Eserin tam adı *Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadîs* olmasına rağmen ilim dünyasında *Ulümü'l-hadîs* ve *Mukaddimetü İbni's-Salâh* isimleriyle ünlenmiştir. Kavramları “nevi” adı verilen bölümler halinde işlediği için “hadis ilimlerinin türlerinin bilinmesi” anlamına gelen “*Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadîs*” adıyla adlandırılmış ve genel olarak hadis ilimlerini ele aldığı için insanlar

¹ Mehmet Özşenel, “Bir Kriz Dönemi Âlimi Olarak İbnu's-Salâh ve Eseri Ulümü'l-Hadis”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisi* 15 (2007), 55.

² İbnü's-Salâh'ın hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, (Kâhire: Dâru'l-hadîs, 1427/2006), 16/360-362, Mehmet Yaşar Kandemir, “İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 2000), 21/198-200.

³ İbnü's-Salâh Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, *Ulümü'l-hadîs*, mukaddime (muhakkik Nûreddîn İtr girişi), thk. Nûreddîn İtr, (Dımaşk: Dâru'l-fikr: 1406/1986), 17. Ayrıca eser hakkında detaylı bilgi sahibi olmak için bk. Mehmet Yaşar Kandemir, “Mukaddimetü İbni's-Salâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 2006), 31/121.

arasında *Ulûmü'l-hadîs* şeklinde meşhur olmuştur. Bununla beraber hadis ilmiyle ilgilenenler için giriş kılavuzu niteliğinde bir eser olması sebebiyle de *Mukaddimetü İbni's-Salâh* şeklinde isimlendirilmiştir.⁴

Eser, Türkçe'de "tür" veya "çeşit" anlamına gelen "nevi" adındaki altmış beş bölümden oluşmaktadır, her nevide hadis ıstılahları ve hadis ilimlerine dair konulara yer verilmiştir. İbnü's-Salâh, "(dedim) (kültü) ئُكْتُ" ifadesiyle her bölümün sonunda kendi görüşlerini belirtmektedir.⁵ Ayrıca o, bu eserini talebelerine yazdırırken Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'i ve Râmhürmüzî'nin (ö. 360/970) *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'îsi* gibi hadis ilimlerine dair ilk eserleri mehzaz olarak kullanmış ve hadis ilimleri ile ıstılahlarına dair literatürde öncü olan mezkûr eserleri düzenli ve sistematik bir hale getirmeye çalışmıştır.⁶

Mukaddime, hadis ilimleri literatürüne kazandırdığı yenilikler ve yöntem itibariyle birçok âlimin övgüsüne mazhâr olmuştur.⁷ Bu sebeple telif edildiği andan günümüze kadar onun hakkında birçok çalışma ve araştırma yapılmıştır.⁸ Bununla birlikte *Mukaddime* birçok ilim adamının takdirini kazanmasına rağmen bazı noktalarda eleştirilmiştir. Hatta denilebilir ki bu kitabın üzerine yazılan şerh, ihtisâr ve nüket⁹ gibi klasik çalışmalarda, müellifler İbnü's-Salâh'ın görüşlerine muhalefet ettiği hususları beyân etmişlerdir. Daha sonraki süreçte söz konusu müelliflerin İbnü's-Salâh'a yönelttiği tenkitleri ele alan müstakil çalışmalar kaleme alınmıştır. Mesela, Nagihan Yanar, "*İbnü's-Salâh'ın Sahih Hadis İle İlgili Görüşlerine Yöneltilen Tenkitler: Irâkî ve İbn Hacer Özelinde*" isimli yüksek lisans tezinde, İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) ve Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Irakî'nin (ö. 806/1404)

⁴ İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî ve Bulkînî Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Reslân b. Nasîr b. Sâlih el-Kinânî, *Mukaddimetü İbni's-Salâh ve Mehâsinü'l-İstılâh*, mukaddime (muhakkik Âişe Abdurrahman önsözü) thk. Âişe Abdurrahman, (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 39.

⁵ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, muhakkikin mukaddimesi, 19.

⁶ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, muhakkikin mukaddimesi, 18, İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, (İstanbul: İfav, 2017), 223.

⁷ Âlimlerin *Mukaddimetü İbni's-Salâh* hakkındaki övgü ve takdirleri için bk.; İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, muhakkikin mukaddimesi, 19-22.

⁸ *Mukaddimetü İbni's-Salâh* üzerine yapılan çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk.; Ali Arslan, "Mukaddimetü İbni's-Salâh İsimli Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi* 6(2017), 2459-2474.

⁹ Hadis Nüketleri, müellifler ve eserleri ile ilgili tenkitleri içeren hadis ilimlerine özel bir te'lif türüdür. Özellikle *Mukaddimetü İbni's-Salâh* üzerine birçok hadis nüketi yazılmıştır; Ali Arslan, "Mukaddimetü İbni's-Salâh İsimli Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar", 2469-2470; Yahya, Zakareya Maabdeh, "Hadis Nüketleri (Ortaya Çıkış Sebepleri, Alanları ve Eserler)", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21/1 (Mart 2021): 451-484.

İbnü's-Salâh'a sahîh hadis konusunda yönelttiği eleştirileri ele almıştır.¹⁰ Muhammed Sait Mecidoğlu, *Hadis Usûlünde İbnü's-Salâh ve İbn Hacer Mukayesesi* adlı kitabında, *Mukkaddime*'ye ve İbnü's-Salâh'a yapılan itirazları, "Kitap Hakkındaki Eleştiriler", "Müellifin Telif Metoduna Dair Eleştiriler" ve "Kitabındaki Tercihler ve Verdiği Hükümlerle Alâkalı Eleştiriler" başlıkları halinde sathî olarak incelemiştir.¹¹ Hasan Küçükosman, "el-Bâ'isü'l-hasîs özelinde İbnü's-Salâh'a yapılan itirazlar-I" adlı makalesinde Ahmed Muhammed Şâkir'in (1892-1958) bazı konularda İbnü's-Salâh'a yaptığı kimi itirazları özetlemiştir.¹² Muhammed Ali Abbûd el-Huseynî, "Mukaddimetü İbni's-Salâh: (Dirâsetü'n-Nakdiyye)" isimli çalışmasında Mukaddime'ye yapılan eleştirilere on sayfa halinde oldukça yüzeysel olarak değinmiştir. Ancak bu makalede eserin tertibi ve düzenine yönelik eleştiriler detaylı ele alınmamıştır.¹³ Buna ek olarak Muhammed ed-Desûkî, "Mukaddimetü İbni's-Salâh" adlı makalesinde "nakd" başlığı altında esere yöneltilen tenkitlere öz bir şekilde temas etmiştir.¹⁴

Diğer taraftan *Mukaddime*'nin hadis ilimlerindeki konumunu ve te'lif metodolojisini konu eden çalışmalar da mevcuttur. Örneğin, Râviye bint Abdillâh b. Alî Câbir, "el-Mustalahâtü'l-hadîsiyye beyne'l-ittifâk ve'l-iftirâk" adlı doktora tezinde, hadis kavramlarını İbnü's-Salâh öncesi ve sonrasında karşılaştırmalı olarak işlemiştir.¹⁵ Fatih Gümüş, "İbnü's-Salâh'ın Mukaddime'sinin Hadis Usulünün Gelişimindeki Yeri" isimli doktora tezinde, *Mukaddime*'nin hadis usulündeki yeri ve önemini müellifinin selefleri ve halefleri bağlamında hadis ıstılahları üzerinden tespit etmeye çalışmıştır.¹⁶ Mehmet Sönmez, "Etkilenmesi ve Etkisi Bağlamında İbnü's-Salâh ve Mukaddime'si" başlıklı yüksek lisans tezinde, İbnü's-Salâh'ın eserini, *el-Muhaddisül-fâsil* ve *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadis* ile mukayese etmiş ve

¹⁰ Nagihan Yanar, İbnü's-Salâh'ın *Sahih Hadis İle İlgili Görüşlerine Yöneltilen Tenkitler: Irâkî Ve İbn Hacer Özelinde*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013)

¹¹ Muhammed Sait Mecidoğlu, *Hadis Usûlünde İbnü's-Salâh ve İbn Hacer Mukayesesi*, (Ankara: İksad Yayınevi, 2022), 130-140.

¹² Hasan Küçükosman, "el-Bâ'isü'l-hasîs özelinde İbnü's-Salah'a yapılan itirazlar-I", *Turkish Academic Research Review*, 8 (4), 1544-1562.

¹³ Muhammed Ali Abbûd el-Huseynî, "Mukaddimetü İbni's-Salâh (dirâsetü'n-nakdiyye)", *Mecelletü'l-Külliyeti'l-İslâmiyye-İran-Necefü'l-Eşraf* 42 [ISSN 1997-6208], 738-746.

¹⁴ Muhammed ed-Desûkî, "Mukaddimetü İbni's-Salâh", *Mecelletü Merkezi Buhusi's-Sünne ve's-Sıra* 3 [1988], 411-486.

¹⁵ Râviye bint Abdillâh b. Alî Câbir, *el-Mustalahâtü'l-hadîsiyye beyne'l-ittifâk ve'l-iftirâk* (Cidde: Câmîiatü'l-Melik b. Abdilazîz, Doktora Tezi, 2018).

¹⁶ Fatih Gümüş, *İbnü's-Salâh'ın Mukaddime'sinin Hadis Usulünün Gelişimindeki Yeri*, (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020).

Mukaddime'nin kaynakları ile daha sonraki çalışmalara etkisini tetkik etmiştir.¹⁷ Bu araştırma da yukarıda zikredilen çalışmalardan yararlanarak *Mukaddime*'nin tenkit edildiği bazı hususları belirlemeyi ve başlıklar altında ele almayı amaçlamaktadır.

1. *Mukaddimetü İbni's-Salâh*'ın Konu Dağılımı ve Tertibine Yönelik Eleştiriler

İbn Hacer el-Askalânî ve Ömer b. Reslân el-Bulkînî (ö. 805/1403) tarafından *Mukaddime*'ye yapılan tenkitlerin başında eserin konu dağılımı ve düzenine yönelik eleştiriler gelmektedir. Onlar, *Mukaddime*'nin konu dağılımı ve tertibini düzensiz bulmuşlar ve kitabın altmış beş neviden oluşan fihristinin belirli eksiklikler ihtiva ettiğini söylemişlerdir.¹⁸

İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'sinin konu dağılımı ve içindekiler bölümünü oluştururken kendinden önceki hadis usulü eserlerinden yararlandığı görülmektedir. Bununla birlikte *Mukaddime*'de görülen "nevi" başlıklı konu dağılımı sistemine ilk dönem eserlerinden *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye* ve *el-Muhaddisül-fâsıl*'da rastlanmamaktadır.¹⁹ Bu iki eserde konular bâblar halinde düzensiz bir şekilde ele alınmıştır. Fakat, Hâkim'in *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadis* adlı eserinde konular 52 neviye ayrılmış, *el-Kifâye* ve *el-Muhaddisül-fâsıl*'a göre daha sistematik bir biçimde işlenmiştir.²⁰ Bu nedenle İbnü's-Salâh'ın eserinin içindekiler kısmını oluştururken muhtevâ açısından *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye* ve *el-Muhaddisül-fâsıl*'dan, düzen ve sistem bakımından *Ma'rifetü Ulumi'l-Hadis*'den istifade ettiği ifade edilmiştir. İbnü's-Salâh'ın Hâkim'in *Ma'rifetü Ulumi'l-Hadis*'inde yer alan kırk iki neviyi aynı şekilde aldığı ve onları daha sistemli hale getirip yirmi üç nevi daha ilave ederek eserindeki "nevi" sayısını altmış beşe çıkardığı belirtilmiştir.²¹

¹⁷ Mehmet Sönmez, *Etkilenmesi ve Etkisi Bağlamında İbnü's-Salâh ve Mukaddime'si* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

¹⁸ İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, *Nüzhetu'n-nazar fî tavzihi Nuhbeti'l-fiker*, thk. Nûreddîn Itr, (Karachi: Mektebetu'l-buşrâ,1432/2011), 35-36; Bulkînî, *Mehâsinü'l-İstîlâh*, 150.

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. er-Râmhürmüzî Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd el-Fârisî, *el-Muhaddisül-Fâsıl Beyne'r-Râvî ve'l-Vâî*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb, (Dimaşk: Dâru'l-fikr:1404/1984), konu fihristi, 673-678, Hatîb el-Bağdâdî Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit, *el-Kifâye fî (ma'rifeti usûli) 'ilmi'r-rivâye*, thk. Ebû İshâk İbrahim b. Mustafâ Âli Behbeh ed'-Dimyâdî, (Mısır: Dâru'l-Hudâ,1423/2003), konu fihristi, 586-592.

²⁰ Hâkim en-Nisâbü'rî Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed, *Ma'rifetü Ulumi'l-Hadis ve Kemiyeti Ecnâsihi*, thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm, (Beyrut: Dâru İbn Hazm,1464/2003), konu fihristi, 731-734.

²¹ Mehmet Ali Sönmez, "İbnu's-Salâh'ın Mukaddimesinden Önce Hadis Usûlü Alanındaki Çalışmalar", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1(1985), 58-59.

İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), *Mukaddime*'nin kendisinden önce te'lif edilen hadis usûlü eserlerinden konu düzeni ve dağılımı bakımından daha derli toplu olduğunu vurgulamıştır. Bununla beraber o, *Mukaddime*'yi tertibinin istenilen düzeye ve mükemmelliğe ulaşamadığı gerekçesiyle eleştirmiştir. İbn Hacer, eserin konu dağılımında bulunan eksikleri ise İbnü's-Salâh'ın Eşrefiyye Medresesi'nde hadis öğretimi esnasında kitabını talebelere ders notu olarak yazdırmasına bağlamıştır.²²

Mukaddime'nin tertibini eleştiren İbn Hacer, birtakım dostlarının ricâsı üzerine *Mukaddime*'yi *Nuhbetü'l-fiker* adında küçük bir eser şeklinde özetlediğini ve bu özetleme işlemi sırasında eserin tertibini değiştirdiğini beyân etmiştir.²³ Binaenaleyh İbn Hacer'in *Mukaddime*'de yer alan "nevi" tertip sistemini terk ettiği belirtilmiş ve onun altmış bölümü üzerine kırk yeni bölüm ilave ettiği ifade edilmiştir.²⁴

Mukaddime'deki tertip ve konu dağılımı düzensizliğini fark eden âlimlerden biri de Kâtib Çelebi'dir (ö. 1067/1657). Bundan dolayı *Keşfü'z-zunûn* adlı eserinde Bikâî'nin (ö. 885/1480) *Mukaddime*'nin konu düzeni ile dağılımın kusurlu olduğunu ifade eden sözlerini nakletmiştir.²⁵ Öte yandan *Ulûmü'l-hadîs*'i ihtisâr eden Bulkînî (ö. 805/1403) ise İbnü's-Salâh'ın altmış beş olan "nevi" sayısına, beş daha ilave ederek yetmişe çıkarmıştır. O, İbnü's-Salâh'ın eserinde bazı "nevi" başlıklarının altında ve sonrasında, söz konusu bölüm ile alakalı ve uyumlu konulara değinmediğini belirtmiştir. Mesela, müsned hadisin yanında munkatî', mürsel ve mu'dal'ın aynı bölüm başlığı altında zikredilmesi durumunda daha iyi olacağını beyân etmiştir.²⁶

Hülâsa, *Mukaddime*'nin konu tertibi âlimler tarafından üç hususta eleştirilmiştir;

1. Müellifin, birtakım hadis türlerini, bazı "nevi" başlıkları halinde karışık ve düzensiz bir şekilde tasnif etmesi ve ele alması. Örneğin, müsned, muttasıl, merfu', mevkuf vb. hadis çeşitlerinin her birini herhangi bir düzene

²² İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetu'n-nazar fi tavzihi Nuhbeti'l-fiker*, 35.

²³ İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetu'n-nazar*, 36.

²⁴ Mehmet Yaşar Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1999), 19/514-531.

²⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, (Bağdat: nşr. Mektebetü'l-Musennâ/ 1941), 2/1162.

²⁶ el-Bulkînî, *Mehâsinü'l-istilâh*, 150.

sokmadan müstakil bölüm halinde alt alta intizamsız bir şekilde kaleme almıştır.²⁷

2. İbnü's-Salâh'ın hadis türlerini ve konularını belirli bir sistem ve yöneme bağlayarak sınıflandırmaması. Mesela, eserde seneddeki kopukluk sebebiyle zayıf olan munkatı', mürsel, mu'dal, muallak ile müdelles hadisler ortak başlık halinde bir bölümde incelenmemiş ve râvî sayısı açısından hadisler mütevâtir, meşhûr ve garîb şeklinde tasnif edilmemiştir. Ayrıca râvinin vasıfları gibi hadis ilimlerine dair temel konular ayrı bölüm şeklinde sistemli işlenmemiştir.²⁸ Buna ek olarak eserinde, bazen sened kavramı ile ilgili hususlara bazen de metin ile alakalı mevzulara bağlam dışı şekilde temas etmiştir.²⁹

3. Hadis ilimlerine dair kimi hadis türleri ve ıstılahlarını, kitabının fihristine ve muhtevâsına almaması sebebiyle eleştiri yağmuruna tutulmuştur. Örneğin, metruk, muharref, müşkilü'l-hadîs, ceyyid vb. hadis türlerine eserinin bâb başlıkları ve konu dağılımında yer vermemiştir.³⁰ Bu sebeple *Mukaddime* üzerine çalışma yapan âlimler, eserin "nevi" sayısını arttırmış ve yeni bölümler ilave etmiştir.³¹

İbn Hacer, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh* isimli eserinde *Mukaddimetü İbni's-Salâh*'a konu tertibi bakımından yöneltilen eleştirileri ele aldıktan sonra bunların bazılarına yanıt vermeye çalışmıştır. Bazı hadis çeşitlerini eserinin fihristinde düzensiz bir şekilde sıraladığını belirten ilk eleştiriye, onun "nevi" denilen konu başlıkları halinde ele aldığı hadis türlerinin tanımını, bölüm başlıklarının altında ayrıntılı bir şekilde yaptığı ve bu şekilde söz konusu karışıklığı gidermeye çalıştığını öne sürerek cevaplamıştır. Ona göre her ne kadar ayrı bölümler halinde ele alınan bazı hadis türlerinin ortak bir başlık altında toplanması mümkün olsa da, bu hadis türlerinin eserde müstakil bölümler şeklinde detaylı bir biçimde işlenmesiyle söz konusu intizamsızlık bir parça ortadan kaldırılmıştır.³²

²⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*, thk. Rabî' b. Hâdî Umeyr, (Riyad:Dâru'r-Râye 1415/1994), 1/232; Bedreddin ez-Zerkeşî Ebû Abdillâh Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*, thk. Zeynelâbidîn b. Muhammed Bellâ Füreyc, (Riyâd: Dâru Edvâu's-selef,1419/1998), 1/56.

²⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*, 1/232; Bedreddin ez-Zerkeşî, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*, 1/57.

²⁹ Muhammed Sait Mecidoğlu, *Hadis Usûlünde İbnü's-Salâh ve İbn Hacer Mukayesesi*, 132.

³⁰ Muhammed Sait Mecidoğlu, *Hadis Usûlünde İbnü's-Salâh ve İbn Hacer Mukayesesi*, 132.

³¹ İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*, 1/233; Bedreddin ez-Zerkeşî, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*, 1/57-58.

³² İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*, 1/232.

Bununla beraber İbn Hacer, *Mukaddime'de* hadis türlerinin ve konularının belirli bir sisteme bağlanmadan aktarıldığını öne süren eleştiriye eserinde genişçe yer vererek cevaplamıştır. İbn Hacer, İbnü's-Salâh'ın birçok farklı konuyu ve bilgiyi tafsilatlı ilk dönem eserlerinden toplayarak *Mukaddime* gibi tek ciltli küçük hacme sahip bir eser meydana getirdiğini vurgulamıştır. İbnü's-Salâh'ın eserinin talebelerin hadis derslerinde rahat bir şekilde anlayacağı bir hadis ders kitabı niteliğinde olmasına ehemmiyet verdiğini bu nedenle de eserin tertibine gereken özeni göstermediğini dile getirmiştir. İbnü's-Salâh'ın önce "nevi" başlıklı bölümleri yazdığını ve "nevilerin" yazımı bittikten sonra eserin başında bölümlerin hepsinin sıralanması ihtiyacı doğduğunu belirtmiştir. Söz konusu ihtiyaca binâen daha sonra İbnü's-Salâh'ın talebelerine yazdırdığı notlardan bakarak eserin konu fihristini düzenlediğini beyân etmiştir.³³

Mehmet Ali Sönmez, İbnü's-Salâh gibi büyük bir ilim adamının eserindeki bu tertip kusurunu gözden kaçırmamasının mümkün olmadığını ifade etmiştir. Onun üç yıl boyunca talebelerine bu düzen üzerine eserini yazdırmasından dolayı aynı tertip ve konu dağılımına sahip birçok nüshanın meydana geldiğini belirtmiştir. O günün şartlarına göre İbnü's-Salâh'ın medreseden icâzet vererek mezun ettiği talebelerini bulup onlardaki eski nüshaları toplayarak söz konusu tertip hatasını düzeltmesinin imkansız olduğunu beyân etmiştir. Bu nedenle İbnü's-Salâh'ın eserini aynı tertip üzerine medresede on yıl yazdığını dile getirmiştir. Sönmez, kütüphanelerde bulunan seksen iki el yazma nüsha karşılaştırıldığında eseri yazdırdıktan sonra İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime'sinde* hakikaten yeni bir düzenleme ve güncelleme yapmadığı sonucuna ulaşıldığını vurgulamıştır.³⁴

2. Mukaddimetü İbni's-Salâh'taki Hadis Sıhhat Tespit Kriterlerine ve Tanımlara Yöneltilen Eleştiriler

İbnü's-Salâh, *Mukaddime'de* hadis sıhhat tespit kriterleri ve hadis ıstılahlarının terim anlamı noktasında kendinden önceki hadis âlimlerinin birikimlerinden yararlanmış. Bununla beraber İbnü's-Salâh, eserinde yalnızca geçmiş ulemânın görüşlerini nakletmemiş, kendi fikir ve icihadlarını

³³ İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*, 1/233.

³⁴ Mehmet Ali Sönmez, "İbnu's-Salâh'ın Mukaddimesinden Önce Hadis Usûlü Alanındaki Çalışmalar", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Şubat 1985), 60.

da selef ulemâsının kültürel mirası üzerine inşa etmiş ve kendisine has yeni bir hadis usûlü anlayışı ortaya koyarak bu alanda ekol haline gelmiştir.³⁵

İbnü's-Salâh'tan sonra yaşayarak *Mukaddime* üzerine çalışma yapan âlimler, onun eserinde yer verdiği birtakım görüşlerine katılmamışlardır. Hakikat arayışının peşinde olan bu âlimler, bilimsel özgürlüğün gereği olarak eserlerinde İbnü's-Salâh'ın bazı görüşlerini tenkit etmişler ve bu konudaki argümanlarını ortaya koymuşlardır.³⁶ Biz bu bölümde bu eleştirileri kısa bir şekilde ana hatlarıyla ele alacağız.

2.1 Mütevâtir Hadis Konusundaki Eleştiriler

İbnü's-Salâh, eserinde mütevâtir hadis hakkında ayrı bir bölüm açmamıştır. Ona göre "mütevâtir" kavramı fıkıhçılara ve fıkıh usûlcülerine özel bir kavramdır. Bu kavramı eserinde ele alan Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), bu hususta hadis ehlinin dışındakilerin metodunu takip etmiştir. Hadis ehlinin mütevâtiri özel bir kavram olarak zikretmemesinin sebebi, bu kavramın hadis ilimlerinin konusuna girmemesi ve mütevâtir hadisin, rivâyetler arasında yok denecek kadar az sayıda olmasıdır.³⁷

İbnü's-Salâh, *Mukaddime*'de mütevâtir hadis konusunda örnek arayan kişinin yorgun düşeceğini öne sürmektedir. O, mütevâtir hadise örnek olarak sadece "(مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَدًّا فَلْيَبْتَئِزْهُ مِنْ النَّارِ) *Bana bilerek yalan isnâd eden cehennemdeki yerini hazırlasın.*"³⁸ hadisinin gösterilebileceğini dile getirmektedir. Bu hadisi bir rivâyete göre sahâbeden kırk kişinin, diğer rivâyete göre altmış iki kişinin naklettiğini ifade etmekte ve dünyada bu hadis hâricinde atmış iki sahâbe tarafından aktarılan başka rivâyetin mevcut bulunmadığını ileri sürmektedir.³⁹

İbnü's-Salâh'tan sonra gelen hadis ulemâsı çoğunlukla onun mütevâtir hadis hakkındaki görüşlerini kabul etmemişlerdir. Hatta bazıları eserlerinde mütevâtir başlıklı özel bir bölüm açarak bu kavramı detaylı bir şekilde ele

³⁵ İbnü's-Salâh'ın hadis anlayışı ve *Mukaddimesi*'nin hadis ilimlerindeki konumuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk.; Fatih Gümüş, *İbnü's-Salâh'ın Mukaddime'sinin Hadis Usulünün Gelişimindeki Yeri*, (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020).

³⁶ Birtakım âlimlerin İbnü's-Salâh'a yönelik belirli konulardaki eleştirilerini inceleyen tezler yazılmıştır; Nagihan Yanar, İbnü's-Salâh'ın *Sahih Hadis İle İlgili Görüşlerine Yöneltilen Tenkitler: İrâkî Ve İbn Hacer Özelinde*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013); Tunahan Erdoğan, *İbnü's-Salâh'ın Hadislerin Tashih ve Tahsinine Yönelik Görüşleri*, (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

³⁷ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 267.

³⁸ Müslim, *Mukaddime*, 2.

³⁹ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 268, 269.

almışlardır.⁴⁰ Onlar, Hâkim en-Nîsâbûrî, İbn Abdülber en-Nemerî (ö. 463/1071) ve İbn Hazm (ö. 456/1064) gibi önceki hadis âlimlerinin eserlerinde “mütevâtir hadis” kavramına temas ettiğini dile getirmişlerdir. Diğer taraftan Zeynüddin el-İrâkî’ye göre (ö. 806/1404) ise mezkûr âlimler, “mütevâtir” kavramını fıkıh usûlcüleri gibi eserlerinde terim olarak tanımlamamış, sadece bazı rivâyetlerin tevâtürle nakledildiğini belirtmek için bu kavramı kullanmışlardır.⁴¹

İbn Hacer de mütevâtir hadis hususunda İbnü’s-Salâh’a muhalefet eden âlimler arasında yerini almıştır. O, *Nüzhetü’n-nazar* adlı eserinde mütevâtir hadise has bir bölüm oluşturmuş ve bu konuyu tafsilatlı bir şekilde işlemiştir. İbn Hacer el-Askalânî, İbnü’s-Salâh’ın mütevâtir hadise örnek bulmanın güç olduğunu belirten iddialarının yersiz olduğunu beyân etmiş, İbnü’s-Salâh’ın isnâdların çokluğu ve yalan üzerine birleşmeleri imkansız olan râvîlerin sıfatları ve durumları hakkında derin bilgi sahibi olmadığını dile getirmiştir. Ona göre Resul-i Ekrem’in (a.s) hadisleri arasında çok sayıda mütevâtir hadis bulunmaktadır ve buna en büyük delil ise doğuda ve batıda halkın arasında elden ele dolaşan hadis rivâyet kitaplarıdır ve eserlerde aynı rivâyetler pek çok farklı senedlerle defalarca nakledilmiştir.⁴²

2.2 Sahîh Hadis Tanımı Konusundaki Eleştiriler

İbnü’s-Salâh’a göre sahîh hadis⁴³, adalet ve zabt sahibi bir râvînin kendisi gibi adalet ve zabt sahibi râvîden senedin sonuna kadar muttasıl olarak naklettiği şâz ve illetli olmayan müsned hadistir.⁴⁴ İbnü’s-Salâh’ın

⁴⁰ İbnü’s-Salâh’ın ardından gelen bazı hadis âlimleri tarafından mütevâtir hadisleri iki kapak arasında toplamak için birtakım eserler te’lif edilmiştir. Süyûtî’nin *Katfü’l-ezhâri’l-mütenâsire fi’l-ahbâri’l-mütevâtire* ve Muhammed b. Ca’fer el-Kettânî’nin *Nazmü’l-mütenâsir mine’l-hadîsi’l-mütevâtir* isimli eserleri bunlara örnektir. Ayrıntılı bilgi için bk; H. Yunus Apaydın, “Mütevâtir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 2006), 32/208-211

⁴¹ Ebü’l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyin b. Abdirrahmân el-İrâkî, *et-Takyîd ve’l-îzâh limâ utlika ve uğlika min Mukaddimeti’bni’s-Salâh*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, (Medine: Mektebetü’s-Selefiyye, 1389/1969), 266; Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *Tedrîbü’r-râvî fi şerhi Takrîbi’n-Nevevî*, ta’lik. Muhammed b. Riyâd el-Ahmedî, (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 1432/2011), 380, 381.

⁴² İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü’n-nazar fi tavzîhi Nuhbeti’l-fiker*, 41.

⁴³ Âlimler tarafından İbnü’s-Salâh’ın eserinde “Sahîh” nevî başlığı altında ele aldığı görüşlerine detaylı tenkitler yöneltilmiştir. Bu çalışmada konuyu uzatmamak adına bu tenkitlere hülâsa mahiyetinde değinilmiştir. Bu konuda detaylı bilgi elde etmek için bk. Nagihan Yanar, *İbnü’s-Salâh’ın Sahih Hadis İle İlgili Görüşlerine Yöneltilen Tenkitler: İrâkî Ve İbn Hacer Özelinde*, 30-100.

⁴⁴ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadîs*, 11.

Mukaddime'de yer verdiği bu sahîh hadis tanımını bazı âlimler tarafından tenkit edilmiş ve bu tanım hususunda görüş ayrılıkları meydana gelmiştir.

Nevevî (ö. 676/1277), *Mukaddime'nin* ihtisârı mâhiyetinde olan *et-Takrîb ve't-teysîr* adlı eserinde İbnü's-Salâh'ın mezkûr sahîh hadis tarifinden "müsned" kelimesini çıkarmıştır. Ona göre sahîh hadis, adalet ve zabt sahibi râvîlerin muttasıl bir şekilde naklettiği şâz ve illet bulunmayan hadistir.⁴⁵ Nitekim Nevevî'nin tanımdan çıkardığı "müsned" kelimesi hadis ehli arasında iki anlama gelmektedir. İlk anlamına göre "müsned", "kesintisiz bir senedle Resul-i Ekrem'e ulaşan hadistir" ve muttasıl hadis ile eş anlamlıdır.⁴⁶ İkinci anlamına göre ise "Hz. Peygamber'e izafe edilen hadistir" ve bu sebeple bazı âlimler müsnedle merfû'nun aynı olduğunu söylemişlerdir.⁴⁷ Buna ek olarak Nevevî'nin "Müsned" kavramındaki mevcut ihtilaf ve İbnü's-Salâh'ın sahîh hadis tanımında müsned ile eş anlamlı olan ittisal kavramına yer vermesi sebebiyle hadisin tarifini genişlettiği belirtilmiştir.⁴⁸ Ayrıca onun "müsned" kelimesini tanımdan çıkararak mevkûf ve merfû' hadislerin de sahîh hadis muhtevasına dahil edilmesini sağladığı ifade edilmiştir.⁴⁹

İbn Hacer, İbnü's-Salâh'ın tarifinde "müsned" kelimesini gereksiz kullandığı yönündeki eleştiriyi tutarsız bulmuştur. O, İbnü's-Salâh'ın "müsned" ifadesiyle merfû kavramını kastettiğini belirtmiş, kuvvetli olan görüşe göre müsnedin sahâbînin ref' ettiği hadis olduğunu beyân etmiştir. Ayrıca o, sahîh hadis şartlarından senedin kesintisiz oluşuna ayrıca dikkat çekmek gerektiğini ifade ederek bu nedenle İbnü's-Salâh'ın müsned kavramıyla birlikte ittisal kelimesini tanımda kullandığını dile getirmiştir.⁵⁰

Bununla beraber mürsel hadisi delil olarak kabul eden kimi âlimler, sahîh hadis tanımının içine müsned ve ittisal kavramlarının alınmasını reddetmektedir. Onlar, sahîh hadis için ittisal ile şâz ve illetten berî olma şartını onaylamamaktadır.⁵¹ Bu âlimlerden biri olan İbn Dakîkul'îd (ö. 702/1302) söz konusu şartları hadis âlimlerinin literatüre aldığını, fakihlerin muhaddislerin illet olarak saydığı birçok hususu dikkate almadığını

⁴⁵ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li (fi)-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr (Tedrîbü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî)*, ta'lîk. Muhammed b. Riyâd el-Ahmedî, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1432/2011), 8.

⁴⁶ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 42-43.

⁴⁷ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 43, 45.

⁴⁸ Muhammed Ali Abûd el-Huseynî, "Mukaddimetü İbni's-Salâh (dirâsetü'n-Nakdiyye)", 738.

⁴⁹ Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 74.

⁵⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*, 1/234.

⁵¹ Irâkî, *et-Takyîd ve'l-izâh*, 20.

belirtmektedir. O, herhangi bir ilimde yapılan bir tanımın “efradını cami’ ağıârını mâni’ olması”⁵² gerektiğini ifade etmekte ve bu noktada İbnü’s-Salâh’ın sahîh hadis tanımını kusurlu bulmaktadır.⁵³

İrâkî, *Mukaddime*’de yer alan sahîh hadis tanımına yönelik eleştirileri yukarıdaki eserinde kısaca aktardıktan sonra bunları cevaplamıştır. O, bir ilmin istilâhlarını en doğru şekilde uzmanlarının tanımlayacağını ifade etmiş ve bir ilme ait terimin tanımının o ilmin ehlerinden alınması gerektiğini vurgulamıştır. Bundan dolayı hadis ilmine has terimleri en iyi şekilde muhaddislerin tanımladığını dile getirmiş ve İbn Dakîkul’îd’in bu tenkidini yersiz bulmuştur.⁵⁴

Öte yandan İrâkî, *Müslim*’in *Mukaddime*’sine göre mürsel hadisin ilim ehlinin nazarında delil olmadığını, sadece haber değeri taşıdığını vurgulamıştır. Fıkıhçıların ve fıkıh usûlü âlimlerinin sahîh hadis tarifinde ittisal ve şâz- illetten selim olmaktan oluşan iki şartı reddetmelerinin, hadis ehlerinden bu iki şartı tanıma dâhil edenlerin ortaya koyduğu sahîh hadis tarifini etkilemeyeceğini beyân etmiştir. Ayrıca o, bir takım ilim ehli tarafından İbnü’s-Salâh’ın sahîh tanımında yer alan şartların mürsel vb. hadislerde bulunup bulunmadığı konusunda ihtilafa düşüldüğüne işaret etmiş ve İbnü’s-Salâh’ın hadis âlimleri arasında ittifakla kabul edilen sahîh hadis tanımına eserinde yer verdiğini söyleyerek tartışmalara son noktayı koymuştur.⁵⁵

2.3 Hadiste İctihad Kapısının Kapandığına Dair Görüşlerine Yöneltilen Eleştiriler

İbnü’s-Salâh’a göre⁵⁶ bir hadis Buhârî, Müslim ve diğer güvenilir hadis imamlarının meşhur eserlerinde yer almadığı halde diğer kaynaklarda

⁵² İslâmî ilimlere dair klasik eserlerde sıkça bu tabire rastlanmaktadır. Bu ifade, kendisine ait olanları toplayıp kendisine ait olmayanları dışarıda bırakan anlamına gelmektedir; Ömer Türker, “Tarif”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 2011), 40/28.

⁵³ Ebü’l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kûsî, *el-İktirâh fî beyâni’l-istilâh ve mâ üdüfe ilâ zâlike mine’l-ehâdîsi’l-ma’düde mine’s-sihâh*, thk. Âmir Hasan Sabrî, (Beyrut: Dâru’l- besâiri’l-İslâmiyye, 1996), 186-187; Nagihan Yanar, *İbnü’s-Salâh’ın Sahih Hadis İle İlgili Görüşlerine Yöneltilen Tenkitler: İrâkî ve İbn Hacer Özelinde*, 30.

⁵⁴ İrâkî, *et-Takyîd ve’l-izâh*, 20.

⁵⁵ İrâkî, *et-Takyîd ve’l-izâh*, 20-21.

⁵⁶ İbnü’s-Salâh’ın hadislerde icthad kapısına dair görüşleri, bir diğer ifadeyle hadislerin tashîh ve tahsîni hakkındaki görüşleri ve bunlara yöneltilen tenkitler, müstakil bir eser te’lif edilecek mahiyette genişdir. Bu sebeple, bu bölümde konu eskilerin tabiriyle “hülâsatü’l-hülâsa” nev’inden serdedilmiş, son derece öz bir tarzda ele alınmış ve detaylara inilmemiştir. Esasen bu mevzu hakkında detaylı bir biçimde yapılan çalışmaların çokluğu da mevzunun yüzeysel ele alınmasının isabetli olacağını

geçerse ve bu hadisin sıhhati hakkında net bir bilgi ve delil mevcut değilse, söz konusu hadisin sıhhati hakkında kesin hüküm verilemez ve bunun mutlak sahîh olduğuna dair görüş bildirmeye cesaret edilemez. H.7/m.13. asırda yalnızca isnâdlara dayanarak hadislerin sahîh olup olmadığı hakkında görüş bildirmek mümkün değildir. Zira, bu asırda yer alan senedlerdeki râvîlerden, sahîh hadis şartlarından hıfz, zabt ve itkân vasıflarına sahip olmadan hadis rivâyetinde kendi kitabına dayanan kimseler mevcuttur. Bu nedenle, sahîh ve hasen hadisleri tanıma ve bilme noktasında güvenilir hadis imamlarının görüşlerine ve tahriften korunmuş meşhur eserlerin hükümlerine itimat etmek gerekir. Bunların hâricindeki hadis kitaplarında geçen senedlerin maksadı, ümmet-i Muhammed'e (s.a.v) has olan isnâd zincirinin bâkî kalmasını sağlamaktan başka bir şey değildir.⁵⁷

Bununla beraber İbnü's-Salâh'ın sözü edilen görüşlerine rağmen kendisinin de eserlerinde birçok rivâyete sahîh, hasen ve zayıf hükmünü verdiği söylenmiştir. Bundan dolayı kendisinden sonraki kimi âlimler tarafından bu görüşlerine muhalif olarak hareket etmekle ithâm edilmiştir.⁵⁸

İbnü's-Salâh'ın mezkûr fikirlerinden, onun zamanında ve sonraki asırlarda yaşayan âlimlerin liyakât ve kifayetsizlikleri sebebiyle hadislere sahîh hükmünü verme yetkisine sahip olmadıkları ve ilk devirlerde yaşayan Buhârî, Müslim vb. muhaddislerin verdiği sıhhat hükümleri ile yetinilmesi gerektiği anlaşılmıştır.⁵⁹ Bu sebeple İbnü's-Salâh, muâsırları ve halefleri tarafından eleştiri yağmuruna tutulmuş ve ciddi itirazlarla karşı karşıya kalmıştır.

İbnü's-Salâh'ın bu görüşlerine itirazda bulunan ilk âlim olan Nevevî, onun bu sözlerinde tutarsızlık olduğunu belirterek ona muhalefet etmiştir. O,

---

göstermiştir. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi almak için bk; Hamza Abdullah el-Melîbârî, *Tashîhu'l-hadîs inde'l-İmâm İbni's-Salâh*, (Beyrut: Daru İbn Hazm, 1417/1997), 9-40, Abdürrezzak b. Haife eş-Şâycî, *Mes'ebetü't-tashîh ve't-tahsîn fi'l-a'sâri'l-müteahhira*, (Beyrut: Daru İbn Hazm, 1420/1999), 11-125, Tunahan Erdoğan, *İbnü's-Salâh'ın Hadislerin Tashih ve Tahsinine Yönelik Görüşleri*, 22-111; Tunahan Erdoğan, "Hadiste İctihad Kapısı Kapanmış mıdır?", *5. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi - Bildiriler Kitabı* 3/37-55, H. Musa Bağcı, "Hadis Çalışmalarının Gerileme Dönemlerinde Hadiste İctihad Kapısının Kapatılması Sorunu", *İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri, Kutlu Doğum Sempozyumu*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 541-576.

⁵⁷ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 16-17.

⁵⁸ Muhammed Ali Abûd el-Huseynî, "Mukaddimetü İbni's-Salâh (dirâsetü'n-Nakdiyye)", 742-743; Abdürrezzak b. Haife eş-Şâycî, *Mes'ebetü't-tashîh ve't-tahsîn fi'l-a'sâri'l-müteahhira*, 64-73.

⁵⁹ Musfir b. Garamallah ed-Dumeynî, *Hadiste Metin Tenkidi Metotları*, Kitabevi, İst, 41; H. Musa Bağcı, "Hadis Çalışmalarının Gerileme Dönemlerinde Hadiste İctihad Kapısının Kapatılması Sorunu", 550.

sahîh hadis konusunda ehliyet sahibi olanların tashîh yapmasının mümkün olduğunu, sahîh hadislere vâkıf olma noktasında asırlar arasında fark bulunmadığını ve yaşadığı asırlarda hadislerin senedlerine ulaşmanın daha basit olduğunu dile getirmiştir.⁶⁰ Buna ek olarak ehliyet, kifayet, liyakat sahibi olmakla beraber hadis ilimlerinde sağlam bilgi ve altyapısı olan kimselerin hadislerin sıhhati konusunda hüküm vermesini uygun bulduğunu belirtmiştir.⁶¹

Nevevî'nin İbnü's-Salâh'ın görüşlerine olan eleştirileri kendisinden sonraki âlimleri etkilemiş ve onların düşünce yapısındaki yerini almıştır. Nitekim, Bedreddin İbn Cemâa (ö. 733/1333)⁶², Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr (ö. 774/1373)⁶³, Bulkînî⁶⁴ vb. âlimler yeterli bilgi ve donanıma haiz olan kimselerin hadislerin sahîh ve hasen olduğu konusunda görüş belirtmesinin câiz olduğuna dikkat çekmiş ve İbnü's-Salâh'ın mezkûr fikirlerine karşı Nevevî'nin görüşlerini benimsediklerinin altını çizmişlerdir.⁶⁵

İrâkî, İbnü's-Salâh'ın hadislerin sıhhatine dair mevzubahis görüşleriyle çağın gerisinde kaldığını belirtmiş, ilim ehlinin çoğunluğunun bu hususta İbnü's-Salâh'a muhalefet edip Nevevî'nin yanında yer aldığını ifade etmiştir. Buna ek olarak İbnü's-Salâh'ın bu görüşlerine rağmen onun muasırı olan âlimlerin eserlerinde hadislere hüküm verdiklerini misaller vererek dile getirmiştir.⁶⁶

İbn Hacer, *Mukaddime* üzerine çalışma yapan kimi âlimlerin, İbnü's-Salâh'ın tashîh ve tahsîn hususundaki görüşlerine delil ve açıklama ortaya koymadan itiraz ettiğini beyân etmiştir. Onlardan bazılarının İbnü's-Salâh'ın muasırlarının tashîh hakkındaki ictihad ve uygulamalarını örnek vererek onu tenkit ettiğini ifade etmiş, bunun doğru bir tutum ve ilmî bir yaklaşım

⁶⁰ Nevevî, *İrşâdü tullâbi'l-hakâ'ik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâ'ik sallallahu 'aleyhi ve sellem*, thk. Abdülbârî Fethullah es-Selefi, (Medine: Mektebetü'l-eymân, 1408/1987), 1/134-136.

⁶¹ Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li(fî)-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr (Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî)*, 9.

⁶² O, eserinde İbnü's-Salâh ve Nevevî'nin ifadelerini kendi yorumunu katarak ihtisâr etmiştir; İbn Cemâa Bedrüddîn Muhammed b. İbrahim, *el-Menhelü'r-revî fî 'ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî*, thk. Muhyiddîn Abdurrahman Ramazan, Dımaşk: Dâru'l-fikr, 1406/1985), 34-36, 69.

⁶³ Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *İhtisâr-u ulûmi'l-hadîs (el-Bâisü'l-hasîs)*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, (Beyrut: Dâru Kütübü'l-İlmiyye, ts.) 26-29.

⁶⁴ el-Bulkînî, *Mehâsinü'l-İstılâh*, 159-160.

⁶⁵ Nevevî'nin itirazlarını kabul eden âlimlerin görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Abdürrezzak b. Haife eş-Şâyci, *Mes'ele'tü't-tashîh ve't-tahsîn fi'l-a'sârî'l-müteahhira*, 28-120.

⁶⁶ İrâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, 23-25.

olmadığını belirtmiştir. Nitekim o, başkalarının görüşlerinin ve uygulamalarının İbnü's-Salâh'a karşı hüccet olarak kullanılmayacağını ve İbnü's-Salâh'ın ictihadının muasırlarının ictihadiyle bozulmayacağını dile getirmiştir. Bundan dolayı İbnü's-Salâh'ın görüşlerini geçersiz kılmak için daha sağlam ve mantıklı deliller ile izahlar getirmek gerektiğini vurgulamıştır.⁶⁷ Ayrıca İbn Hacer, İbnü's-Salâh'ın hadislerde ictihad ile ilgili sözlerinin her cümlesini eserlerinde ayrıntılı bir şekilde ele alarak tartışmış ve bu konudaki görüşlerini ortaya koymuştur.⁶⁸ İbn Hacer'e göre hadislerin sıhhati hakkında hüküm vermek için gerekli şartlar sağlandığı takdirde, ilim, itkân ve ehliyet sahibi kimseler tarafından hakkında önceden hüküm verilmemiş rivâyetler tashîh ve taz'îf edilebilir.⁶⁹

İbn Hacer, diğer âlimlerden farklı bir yaklaşım sergileyerek İbnü's-Salâh'ın görüşlerini ilmî delil ve izahlarla çürütmeye çalışmıştır.⁷⁰ Müttekaddim âlimlerden nicesinin hadislere verdiği sahîh hükmünün, müteahhir âlimler tarafından hatalı bulunduğunu ve sahîh hükmü verilen hadislerde sonradan yapılan incelemelerde gizli zayıflık sebepleri tespit edildiğini dile getirmiştir. Özellikle de sahîh ile hasen ayrımı yapmayan İbn Huzeyme (ö. 311/924) ve İbn Hibbân (ö. 354/965) gibi mütesâhil selef âlimlerinin hadislere verdiği hükümlerde ciddi problemlerle karşılaşıldığını vurgulamıştır.⁷¹

Süyûtî, önceleri İbnü's-Salâh'ın hadislerde tashîh, tahsîn ve ta'zîf konusunda ictihad kapısını kapattığını ifade etmiş, onun bu görüşüne karşı dile getirilen birtakım itirazları aktarmıştır. Hadisin mu'teber diğer isnâdları bulunduğu buna meşhûr ve mütevâtir hükmünün verilmesinin yasaklanmadığını dile getirmiştir.⁷² Bununla birlikte Süyûtî hayatının daha sonraki dönemlerinde kaleme aldığı eserlerde görüşlerini değiştirmiş ve yeni bir yaklaşım tarzı ortaya koymuştur.

Süyûtî, İbnü's-Salâh ve muhalifleri arasında uzlaşmacı bir tavır sergileyerek orta yolu bulmaya çalışmıştır. Süyûtî, İbnü's-Salâh'a itirazının olmadığını vurgulamış ve onunla hadisleri tashîh eden muâsırları arasında aslında büyük bir çelişki bulunmadığını beyan etmiştir. Sâhîh hadislerin "sahîh lizâtihi" ve "sahîh liğayrihi" şeklinde ikiye ayrıldığını, İbnü's-Salâh'ın rivâyetlere sadece "sahîh lizâtihi" hükmünü vermeyi yasakladığını ve bunlara "sahîh liğayrihi" hükmünün verilebileceğini ifade etmiştir. Ayrıca Süyûtî, hadis

⁶⁷ Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, 126.

⁶⁸ İbn Hacer, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*, I, 265-275

⁶⁹ İbn Hacer, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*, I, 271-273.

⁷⁰ Nüreddîn İtr, *Menhecu'n-Nakd fi ulumi'l-hadis*, (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1401/1981), 282.

⁷¹ Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, 127.

⁷² Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, 129.

eserlerinde isnâdla birlikte nakledilen bir hadisin zâhiren sahîh hadis şartlarını taşımasına rağmen, ancak hadis imamlarının bileceği gizli bir kusur barındırma ihtimalinin olduğunu dile getirmiştir. Bu nedenle İbnü's-Salâh'ın hadislere "sahîh lizâtihi" hükmünü vermeyi men eden görüşlerinde haklılık payının bulunduğu altını çizmiştir.⁷³

Süyûtî'nin mevzubahis iki karşıt görüşü uzlaştırmak adına ortaya koyduğu düşünceleri, ilmî açıdan tutarsız bulunarak birçok yönden tenkide tâbi tutulmuştur. Nitekim, İbnü's-Salâh'ın ifadelerinde sahîh ve hasen hadisleri tanıma hususunda güvenilir hadis imamlarının meşhur kitaplarına dayanılması gerektiği belirtilmiştir. Bu bağlamda İbnü's-Salâh sözlerinde sadece "sahîh" kaydını koymadığı, "hasen"i de zikrettiği beyân edilmiştir.⁷⁴ İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'sinde sahîh hadisleri bizzat kendisinin "sahîh lizâtihi" ve "sahîh liğayrihi" şeklinde sınıflandırdığı ve bu bölüm başlıkları altında Süyûtî'nin fikirlerini destekler nitelikte hiçbir işaret bulunmadığı dile getirilmiştir. Buna ek olarak Süyûtî'nin İbnü's-Salâh'ın rivâyetlerdeki illet ve şâzlar zahiren bilinmediği için rivâyetlere "sahîh lizâtihi" hükmünü vermenin uygun olmadığını belirten görüşlerinin, "sahîh liğayrihi" ve "hasen" hadisin şartlarının içinde illet ve şâzdan uzak olmak bulunduğu için isabetsiz olduğu belirtilmiştir.⁷⁵

Gerek klasik dönemdeki âlimler⁷⁶ gerekse modern ilim adamların çoğunluğu⁷⁷ tarafından İbnü's-Salâh'ın aktardığımız sözleri, hadislerin sıhhati konusunda ictihad kapısının kapandığı ve müteahhir âlimlerin ehliyetsizliklerinden dolayı hadislere hüküm verme yetkisine sahip olmadığı şeklinde anlaşılmıştır. Öte yandan Hamza Abdullah el-Melîbârî ve Salâh Fethî Helel gibi çağdaş araştırmacılar ise yaygın olan kanaate muhalif bir duruş sergilemişlerdir.

⁷³ Süyûtî, *et-Tenkîh fî meseleti't-tashîh*, (Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye,1403/1983),19

⁷⁴ Abdürrezzak b. Haife eş-Şâycî, *Mes'elletü't-tashîh ve't-tahsîn fi'l-a'sârî'l-müteahhira*, 55-62

⁷⁵ el-Melîbârî, *Tashîhu'l-hadis inde'l-İmâm İbni's-Salâh*, 33-37

⁷⁶ Tunahan Erdoğan, "Hadiste İctihad Kapısı Kapanmış mıdır?", 40.

⁷⁷ Ülkemizde bu konuda araştırma yapan birçok ilim adamı ve akademisyene göre İbnü's-Salâh, hadiste ictihad kapısını kapatmış ve hadisler sıhhati hakkında hüküm vermeyi yasaklamıştır. Ayrıca onlar, İbnü's-Salâh'ı bu görüşlerinin İslam düşüncesinin duraklama ve gerileme sürecine girmesine katkı sağladığını dile getirmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. H. Musa Bağcı, "Hadis Çalışmalarının Gerileme Dönemlerinde Hadiste İctihad Kapısının Kapatılması Sorunu", 271, Mehmet Özşenel, "Bir Kriz Dönemi Âlimi Olarak İbnü's-Salâh ve Eseri Ulûmü'l-Hadis", 65 ; M. Hayri Kırbaçoğlu, İmam Şâfi'nin "Risâle"sinin Hadis İlmindeki Etkileri, *İslâmî Araştırmalar*, 10/1-3 (1997), 96-97.

el-Melîbârî, İbnü's-Salâh'ın kendisinden sonraki âlimler tarafından tam olarak anlaşılmadığını ifade etmiştir. Ona göre bu şahıslar, İbnü's-Salâh'ın sahîh hadisın güvenilir imamların meşhur eserlerinden alınması gerektiğini ifade eden ve *Mukaddime*'sinin farklı bölümlerinde yer alan özel sözlerini, tek başlık halinde genelleştirerek ele almışlardır. Bundan başka onlar, İbnü's-Salâh'ın ifadelerindeki "Hadis cüzlerinde" kaydını görmezden gelerek İbnü's-Salâh'ın tashîh hususundaki hadis cüzlerine yönelik sınırlamasının bütün rivâyetlere yönelik olduğunu öne sürerek hataya düşmüşlerdir.⁷⁸ Ayrıca el-Melîbârî'nin fikrince, İbnü's-Salâh'ın mezkûr ifadeleri muayyen eserler(hadis cüzleri ve diğer kitaplar), mahdut bir zaman dilimi(yaşadığı asırlar) ve belirli bir yöntemle (müteahhir dönemde yaşamış ravîlere ait isnâdları değerlendirmekle) sınırlandırılmış, hadislerin tashîhi hakkında genel bir hüküm kastedilmemiştir.⁷⁹

Diğer bir çağdaş araştırmacı Helel ise, İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'sindeki hadislerin tashîhî ve tahsîni hususundaki görüşlerinden ve bazı hadisler hakkında bizzat kendisinin yaptığı hüküm verme uygulamalarından yola çıkarak onun hadislerin sıhhati hakkında hüküm vermeyi menetmediğini ileri sürmüş ve bu görüşünü kanıtlamak için *Mukaddime*'den bazı misaller vermiştir.⁸⁰

Sonuç olarak yukarıda naklettiğimiz görüşlerden hareketle denilebilir ki, İbnü's-Salâh'ın hadislerin tashîhi ile ilgili görüşlerinin ilim adamları tarafından üç farklı şekilde yorumlanmıştır;

1. Genel kabule göre İbnü's-Salâh, söz konusu görüşleriyle hadislerde ictihad kapısını kapatmış, yaşadığı asırda ve sonraki asırlarda ilmî yetersizlik sebebiyle hadislerin sıhhati noktasında hüküm verilemeyeceğini ifade etmiştir.

2. Süyûtî'ye göre İbnü's-Salâh yaşadığı asırdaki hadislere yalnızca "sahîh lizâtihi" hükmünü vermeyi yasaklamış ve bunlara "sahîh liğayrihi" hükmünün verilebileceğini ifade etmiştir. Ancak, Süyûtî'nin görüşü bilimsel olarak çelişkili bulunmuş ve birçok itiraza maruz kalmıştır.

3. Birtakım muâsır araştırmacıların öne sürdüğü zayıf olan görüşe göre ise, onun bu ifadelerinde sınırlı bir dönem ve belirli eserler kastedilmiştir. İbnü's-Salâh genel manada hadisler hakkında hüküm vermeyi ve görüş

⁷⁸ Hamza Abdullah el-Melîbârî, *Tashîhu'l-hadîs inde'l-İmâm İbni's-Salâh*, (yy.: Dâru İbn Hazm,1417/1997), 10-11.

⁷⁹ el-Melîbârî, *Tashîhu'l-hadîs inde'l-İmâm İbni's-Salâh*, 12-18.

⁸⁰ Burhaneddin el-Ebnâsî, *eş-Şezâ el-feyyâh min Ulûmi İbni's-Salâh*, thk. Salâh Fethî Helel, (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1998), 73-77.

bildirmeyi yasaklamamıştır. Onlara göre İbnü's-Salâh'ın kendi eserlerinde rivâyetlerin isnâdlarını tetkik etmesi ve bunlar hakkında hükümler vermiş olması da bu görüşü desteklemektedir.

2.4 İbnü's-Salâh'ın Hasen Hadis Hakkındaki Görüşlerine Yöneltilen Eleştiriler

İbnü's-Salâh, *Mukaddime*'de, hadis ehlinin hasen hadis hususunda üç farklı görüşe sahip olduğunu ifade ederek üç hasen hadis tanımını nakletmiştir. Daha sonra mevcut hasen hadis tanımlarının hepsinin müphem olduğunu belirterek selef hadis âlimlerinin birikimlerinden yararlanarak hasen hadisi iki kısma ayırarak yeni bir tanımlama yoluna gitmiştir.⁸¹ Bununla birlikte o, hasen hadis ile ilgili görüşleri sebebiyle birçok hususta eleştiriye uğramıştır;

1. Hasen lizâtihi, hasen liğayrihiden sıhhat bakımından üstün olmasına rağmen önce hasen liğayrihinin tanımını vermiş, daha sonra da lizâtihinin tarifini ele almış ve bu noktada tertip hatası yapmıştır.⁸²

2. Hasen hadis tarifinde "ittisal" kaydını zikretmemesi nedeniyle yaptığı hasen hadis tanımının kapsamına râvileri mestur olan zayıf, mürsel ve munkatı' hadis de girmesi noktasında tenkit edilmiştir.⁸³

3. Hasen hadis ikinci kısmında râvîlerin sıdk ve emânetle meşhûr olmasını şart koşmasından dolayı itiraza maruz kalmıştır. Çünkü, sahîh hadis şartlarında bile râvîlerin sıdk, emânet ve adalet ile meşhûr olması zikredilmemiş, râvîlerin adalet ve zabt sahibi olmaları gerektiği belirtilmiştir. Bu nedenle bu tanımda râvîlerin sıdk ve emânet sahibi olması değil, bu özelliklerle meşhûr olmasının şart koşulmasının ihtilaflara yol açabileceği belirtilmiştir.⁸⁴

4. Hasen lizâthinin tanımında, hadis şâz ve münkerden sâlim olması koşulunu aktarmıştır. Nitekim, İbnü's-Salâh'ın telakkisine göre şâz ve münker hadis aynı şey olduğu belirtilerek tekrara düştüğü beyân edilmiştir.⁸⁵

⁸¹ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 29-32.

⁸² Muhammed Ali Abûd el-Huseynî, "Mukaddimetü İbni's-Salâh (dirâsetü'n-Nakdiyye)", 740.

⁸³ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, 134, bu tenkitlere yöneltilen cevaplar için bk.; İbn Hacer, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*, 1/406-408.

⁸⁴ Muhammed Ali Abûd el-Huseynî, "Mukaddimetü İbni's-Salâh (dirâsetü'n-Nakdiyye)", 741.

⁸⁵ İbn Hacer, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*, 1/236-237

2.5 İbnü's-Salâh'ın Şâz ve Münker Hadis Konusundaki Görüşlerine Yöneltilen Eleştiriler

İbnü's-Salâh'a göre⁸⁶ şâz hadis, başkasının rivâyet etmediği hadisi, sika râvinin tek başına rivâyet ettiği hadis değil, sika râvinin başkalarının rivâyet ettiği hadise muhalif olarak rivâyet ettiği hadistir. Ona göre râvî rivâyetinde tek kaldığı hadiste kendisinden hıfz ve zabt yönünden daha üstün bir diğer râvînin rivâyetine muhalefet ettiği takdirde, tek kalan bu râvînin hadisi şâz olarak kabul edilir. Bununla beraber râvî rivâyetinde tek olmasına rağmen muhalefet söz konusu olmazsa bu hadis şâz kategorisine girmez.⁸⁷ Münker hadis ise ikiye ayrılır; birincisi sika râvînin rivâyetine muhalif olarak rivâyet edilen ferd hadistir ve şâzla aynıdır. İkincisi ise râvîlerinde münferitliği giderecek güvenilir ve itkân bulunmayan ferd hadistir.⁸⁸

İbn Hacer, İbnü's-Salâh'ın bu görüşüne katılmamıştır. Ona göre şâz, muteber bir râvînin kendisinden güvenilirlik bakımından üstün olan râvîlere muhalif olarak rivâyet ettiği hadisen, münker ise zayıf râvînin sika râvîye aykırı olarak naklettiği hadistir. İbn Hacer, şâz ve münker hadis arasında kendisinden daha güvenilir râvîlere muhalefet ederek rivâyet etme noktasında ortaklık, şâzın râvisinin sika, münkerin râvisinin zayıf olması açısından ise ayrılık bulunduğunu dile getirmiş, şâz ve münkerin aynı şey olduğunu söyleyenlerin hatalı olduklarını ifade etmiştir.⁸⁹

Bununla beraber Irâkî, İbnü's-Salâh'ın münkerin birinci kısmına misal olarak verdiği “(لَا يَرِثُ الْمُسْلِمُ الْكَافِرَ وَلَا الْكَافِرُ الْمُسْلِمَ) Müslüman kafire, kafir de Müslümana mirasçı olmaz”⁹⁰ anlamındaki Mâlik'in hadisine yönelik eleştiride bulunmuştur. İbnü's-Salâh'ın bu hadisin senedinde Ömer'in (diğer rivâyete göre Amr'ın) güvenilir râvîlere muhalefet ettiğini belirten sözlerini doğru bulmamıştır ve bu rivâyete münker hükmünü veren hiçbir âlime rastlamadığını ifade etmiştir. Irâkî'nin telakkisine göre Ömer'in senedde tek kalmasıyla hadisin metni münker olmaz, bu hadisin metni her hâl ve şart altında sahîhtir. Dolayısıyla isnâdda mevcut bulunan illet ve vehmin hadisin sahîh olma sıfatını kaldırmadığına dikkat çekerek İbnü's-Salâh'ın getirdiği

⁸⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk.; Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, (Ankara: TDV Yayınları, 2016), 159-167.

⁸⁷ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 76,79.

⁸⁸ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 80, 82.

⁸⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker*, 66-68

⁹⁰ Buhârî, *Ferâiz* 26.

misalin münker hadis kategorisine dahil edilmemesi gerektiğini dile getirmiştir.⁹¹

SONUÇ

İbnü's-Salâh, *Mukaddime*'siyle kendisinden önceki hadis âlimlerinde görülmeyen özgün bir yaklaşım ve muhtevâ meydana getirerek eseriyle hadis ilimleri literatüründe vazgeçilemez yerini almıştır. O, yaşadığı devrin siyasî ve iktisadî çetin şartlarına rağmen *Mukaddime* gibi hadis ilimlerine dair bir şaheseri ortaya koyarak “zor zamanlar kaliteli ve güçlü adamları yetiştirir”⁹² darb-ı meselinin canlı bir örneği olmuştur. Nitekim, İbnü's-Salâh'ın harikulade gayretlerinin neticesi olarak *Mukaddime* te'lif edildiği h.7/m.13 asırlardan itibaren günümüze kadar hadis talebelerinin elinin altında bulunmuş, onlar için temel bir başvuru kaynağı olagelmiş ve kendisinden sonraki âlimler tarafından büyük teveccüh ve övgüye mazhar olmuştur. Zira *Mukaddime* üzerine yapılan ihtisar, şerh, ta'lîk, nüket gibi çalışmaların bolluğu, *Mukaddime'nin* kazandığı teveccüh ve şöhretin en kuvvetli ispatıdır.

Bununla beraber “Allah'ın kitabı dışında bütün eserlerde hata vardır, hatasız tek kitap Kur'ân-ı Kerîm'dir” fehvasınca *Mukaddime* de beşer ürünü olması itibariyle eksik ve kusurdan hâli olmamıştır. Bu nedenle de *Mukaddime* üzerine çalışma ve araştırma yapan ilim adamları tarafından tertibi ve muhtevası açısından birtakım tenkitlere maruz kalmıştır.

Gerek İbn Hacer ve gerek de *Mukaddime'nin* üzerine çalışma yapan diğer âlimlerin görüşleri ve nakilleri ışığında denilebilir ki; *Mukaddime'nin* konu tertibi üç noktada kusurlu bulunmuştur ve İbnü's-Salâh, belirli hadis çeşitlerini, bazı bölüm başlıkları halinde(neviler) dağınık bir şekilde sınıflandırması ve izah etmesi, “nevi” olarak yer verdiği kısımlarda hadis terimleri ve konularını gelişmiş bir metoda bağlamadan gelişigüzel sıralaması ve hadis ilimlerine dair bazı hadis “nevilerini ve ıstılahlarını eserine almayarak onlara hiç değinmemesinden dolayı tenkit edilmiştir.

İbn Hacer, İbnü's-Salâh'ın *Mukaddimesindeki* konu dağılımı ve tertip hususundaki karmaşanın, onun eserini derslerde talebelerine ders notları olarak yazdırmasından kaynaklandığını ifade etmiştir. Nitekim, İbnü's-

⁹¹ Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, 20.

⁹² İngilizcesi “Hard times create strong man” olan bu söz, Batı dünyasında halk arasında meşhur olmuş ve bunun hakkında kişisel gelişim kitapları yazılmıştır; Stefan Aarnio, *Hard Times Create Strong Men: Why the World Craves Leadership and How You Can Step Up to Fill the Need*, Google reads websitesi; <https://www.goodreads.com/book/show/41677385-hard-times-create-strong-men> (Erişim 28 Haziran 2024)

Salâh'ın eserini bitirdikten sonra ortaya çıkan fihrist ihtiyacına cevap vermek için talebelerin notlarından bakarak alelacele bir içindekiler bölümü oluşturduğunu dile getirmiştir. Buna ilave olarak İbni's-Salâh'ın sözü edilen tertip kusurunun farkında olduğunu bu nedenle de eserinde "nevi" başlığı halinde ele aldığı müstakil bölümlerde bu kusuru gidermeye çalıştığını beyân etmiştir.

İbn Hacer'le görüş birliği içerisinde olan Mehmet Ali Sönmez, İbni's-Salâh gibi hadis ilimlerinde uzman olan bir âlimin eserinin fihristindeki bu düzensizliğin farkına varmamasının mümkün olmadığına dikkat çekmiştir. Ayrıca Sönmez, İbni's-Salâh'ın yaşadığı asırda eserlerin elle yazıldığını ve medreseden mezun olan talebelerin yazdığı eserlerle birlikte memleketlerine döndüğü ifade etmiş, bu hal ve şartlar altında İbni's-Salâh'ın icazet verdiği talebelere ulaşarak eserinde değişiklik yapmasının imkansız olduğunu altını çizmiştir.

İbni's-Salâh, *Mukaddime*'sinde mütevâtir, sahîh, hasen, şâz, münker vb. hadislere yaptığı tanımlar ve koştuğu şartlar sebebiyle kendisinden sonraki âlimler tarafından eleştirilmiştir. Bu âlimler, İbni's-Salâh'ın hadis tanımlarını, şartlarını ve örneklerini eserlerinde genişçe ele almışlar ve bazı hususlarda İbni's-Salâh'tan farklı yaklaşım tarzı benimsemişlerdir. Bununla beraber İbni's-Salâh'ın en çok eleştiriye uğradığı nokta, yaşadığı devirdeki âlimlerin yetersizliği nedeniyle hadislere sahîh ve hasen hükmünü vermenin mümkün olmadığını ifade eden sözleri olmuştur.

İbni's-Salâh, yaşadığı çağda hadislere hüküm verilemeyeceğini belirten fikirleri nedeniyle statükocu olmakla itham edilmiş ve hadis ilimlerinde yeni düşünce ve yaklaşımların üretilmesinin önüne set çekmek gerekçesiyle suçlanmıştır. Ayrıca İbni's-Salâh'ın bu prensibe uygun olarak hareket etmeyerek bizzat kendisinin eserlerinde hadislere hükümler verdiği öne sürülmüştür.

Netice itibariyle çalışmada naklettiğimiz görüşlerden hareketle denilebilir ki, İbni's-Salâh'ın hadislerin tashîhi ile ilgili görüşleri âlimler tarafından üç değişik tarzda anlaşılmıştır:

1. Cumhurca İbni's-Salâh, hadislerde ictihad kapısını kapatmış ve sonraki dönemlerde ilmî anlamdaki liyakatsizlik ve ehliyetsizlik sebebiyle hadislere sahîh, hasen ve zayıf hükmünün verilemeyeceğini belirtmiştir. Bununla birlikte İbni's-Salâh'ın eserlerinde rivâyetlerin senedleri ve metinleri hakkında hükümler vererek görüş bildirmesi, bu görüşün zıddı olan bir argüman olarak karşımızda durmaktadır.

2. Süyûtî'nin tek başına ileri sürdüğü iddiasına göre İbnü's-Salâh dönemindeki rivâyetlere sırf "sahîh lizâtihi" hükmünü vermeyi menederek bunlara "sahîh liğayrihi" hükmünün verilmesinin mümkün olduğunu dile getirmiştir. Ancak, Süyûtî'nin bu telakkisi ilmî olarak tenakuz addedilmiş ve tutarsızlığı nedeniyle eleştiri yağmuruna tutulmuştur.

3. Birtakım muâsır ilim adamlarının savunduğu yeni yaklaşım tarzına göre ise onun bu ifadeleri sınırlı bir dönem, belirli eserler ve muayyen bir usul için geçerlidir. İbnü's-Salâh mutlak anlamda hadisler hakkında hüküm vermeyi ve konuşmayı yasaklamamıştır. Onlara göre İbnü's-Salâh'ın kendi eserlerinde hadislerin senedlerini incelemesi ve bunlar hakkında sahîh, hasen, zayıf vb. hükümler vermiş olması bu görüşün en büyük somut kanıtıdır.

KAYNAKÇA

- Aarnio, Stefan. *Hard Times Create Strong Men: Why the World Craves Leadership and How You Can Step Up to Fill the Need*. Google reads websitesi, <https://www.goodreads.com/book/show/41677385-hard-times-create-strong-men>. Erişim: 28 Haziran 2024.
- Apaydın, H. Yunus. "Mütevâtir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/208-211. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Arslan, Ali. "Mukaddimetü İbni's-Salâh İsimli Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi* 6(2017), 2459-2474.
- Bağcı, H. Musa. "Hadis Çalışmalarının Gerileme Dönemlerinde Hadiste İctihad Kapısının Kapatılması Sorunu". *İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri, Kutlu Doğum Sempozyumu*, 541-576, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Mustafa Dîb el-Beğa, Dimeşk. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 3.basım, 1987.
- Bulkînî, İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî ve Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Reslân b. Nasîr b. Sâlih el-Kinânî, *Mukaddimetü İbni's-Salâh ve Mehâsinü'l-İstîlâh*. thk. Âişe Abdurrahman, Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Edebiyatı*. İstanbul: İFAV, 2017.
- Çelebi, Kâtib. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Bağdat: nşr. Mektebetü'l-Musennâ, 1941.
- Ebnâsî, Burhaneddin. *eş-Şezâ'l-feyyâh min Ulûmi İbni's-Salâh*. thk. Salâh Fethî Helel, Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1998.
- ed-Desûkî, Muhammed. "Mukaddimetü İbni's-Salâh". *Mecelletü Merkezi Buhusi's-Sünne ve's-Sîra* 3(1988), 411-486.
- el-Huseynî, Muhammed Ali Abbûd. "Mukaddimetü İbni's-Salâh (dirâsetü'n-Nakdiyye)". *Mecelletü'l-Külliyeti'l-İslâmiyye-İran-Necefü'l-Eşraf* 42 (ISNN 1997-6208), 738-746.
- el-Melîbârî, Hamza Abdullah. *Tashîhu'l-hadîs inde'l-İmâm İbni's-Salâh*. Beyrut: Daru İbn Hazm, 1417/1997.
- Erdoğan, Tunahan. "Hadiste İctihad Kapısı Kapanmış mıdır?". 5. *Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi* 3/ 37-55, (İstanbul: 5. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi-Bildiriler Kitabı 3, 2016).
- Erdoğan, Tunahan. *İbnü's-Salâh'ın Hadislerin Tashîh ve Tahsinine Gönelik görüşleri*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

- eş-Şâycî, Abdürrezzak b. Haife. *Mes'eletü't-tashîh ve't-tahsîn fi'l-a'sâri'l-müteahhira*. Beyrut: Daru İbn Hazm, 1420/1999.
- Gümüş, Fatih. *İbnü's-Salâh'ın Mukaddime'sinin Hadis Usulünün Gelişimindeki Yeri*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Hâkim, en-Nîsâbü'rî Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *Ma'rifetü Ulumi'l-Hadis ve Kemiyyeti Ecnâsihi*. thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1464/2003.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Kifâye fî (ma'rifeti usûli) 'ilmi'r-rivâye*. thk. Ebû İshâk İbrahîm b. Mustafâ Âli Behbeh ed'-Dimyâdî, Mısır: Dâru'l-Hudâ, 1423/2003.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyin b. Abdirrahmân. *et-Takyîd ve'l-îzâh limâ utlika ve uğlika min Mukaddimetî'bni's-Salâh*. thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1389/1969.
- İbn Cemâa, Bedrüddîn Muhammed b. İbrahim. *el-Menhelü'r-revî fî 'ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî*. thk. Muhyiddîn Abdurrahman Ramazan, Dımaşk: Dâru'l-fikr, 1406/1985
- İbn Dakîkul'îd, Ebü'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kûsî. *el-İktirâh fî beyânî'l-istilâh ve mâ üdîfe ilâ zâlike mine'l-ehâdîsi'l-ma'dûde mine's-sihâh*. thk. Âmir Hasan Sabrî, Beyrut: Dâru'l- besâiri'l-İslâmiyye, 1996
- İbn Hacer, el-Askalânî. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker*. thk. Nûreddîn İtr, Karachi: Mektebetü'l-buşrâ, 1432/2011.
- İbn Hacer, el-Askalânî. *en-Nuket alâ kitâbi İbni's-Salâh*. thk. Rabî' b. Hâdî Umeyr, Riyad: Dâru'r-Râye 1415/1994.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *İhtisâru ulûmi'l-hadîs (el-Bâisü'l-hasîs)*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut: Dâru Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Ulûmü'l-hadîs*. thk. Nûreddîn İtr, Dımaşk: Dâru'l-fikr: 1406/1986
- Kandemir, Mehmet Yaşar. "İbn Hacer el-Askalânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/514-531. İstanbul: TDV yayınları, 1999.
- Kandemir, Mehmet Yaşar. "İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/198-200. İstanbul: TDV yayınları, 2000.

- Kandemir, Mehmet Yaşar. "Mukaddimetü İbni's-Salâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/121. İstanbul: TDV yayınları, 2006.
- Kırbaşoğlu, M. Hayri. "İmam Şâfiî'nin *Risâle*'sinin Hadis İlmindeki Etkileri". *İslâmî Araştırmalar*, 10/1-3 (1997), 96-97.
- Küçükosman, Hasan. "el-Bâ'isü'l-hasîs özelinde İbnü's-Salah'a yapılan itirazlar-I". *Turkish Academic Research Review*, 8 (4), 1544-1562.
- Mecidoğlu, Muhammed Sait. *Hadis Usûlünde İbnü's-Salâh ve İbn Hacer Mukayesesi*. Ankara: İksad Yayınevi, 2022.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahîh-i Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs'il-Arabî, ts.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *İrşâdü tullâbi'l-hakâ'ik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâ'ik sallallahu 'aleyhi ve sellem*. thk. Abdülbârî Fethullah es-Selefi, Medine: Mektebetü'l-eymân, 1408/1987.
- Nüreddîn İtr, *Menhecu'n-Nakd fî ulumi'l-hadis*. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.
- Özşenel, Mehmet. "Bir Kriz Dönemi Âlimi Olarak İbnu's-Salâh ve Eseri Ulûmü'l-Hadis". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisi* 15 (2007), 55-68.
- Râmhürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd el-Fârisî. *el-Muhaddisul-fâsıl beyne'r-Râvî ve'l-vâî*. thk. Muhammed Accâc el-Hatîb, Dimaşk: Dâru'l-fikr:1404/1984.
- Sönmez, Mehmet Ali. "İbnu's-Salâh'ın Mukaddimesinden Önce Hadis Usûlü Alanındaki Çalışmalar". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Şubat 1985), 51-60.
- Sönmez, Mehmet. *Etkilenmesi ve Etkisi Bağlamında İbnü's-Salâh ve Mukaddime'si* Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. ta'lîk. Muhammed b. Riyâd el-Ahmedî, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1432/2011.
- Türker, Ömer. "Tarif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/28. İstanbul: TDV yayınları, 2011.
- Yanar, Nagihan. *İbnü's-Salâh'ın Sahih Hadis İle İlgili Görüşlerine Yöneltilen Tenkitler: Irâkî ve İbn Hacer özelinde*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

- Zakareya Maabdeh, Yahya. "Hadis Nükteleri (Ortaya Çıkış Sebepleri, Alanları ve Eserler)". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21/1 (Mart 2021): 451-484. <https://doi.org/10.33415/daad.720606>.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. Kâhire: Dâru'l-hadîs, 1427/2006.
- Zerkeşî, Bedreddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî. *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*. thk. Zeynelâbidîn b. Muhammed Bellâ Füreyc, Riyâd: Dâru Edvâu's-selef, 1419/1998.